

Cankar: šolski primer etičnega imperativa

PRIMOŽ VITEZ

Jožef Ropoša, Lotos Vincenc Šparovec, Boris Kerč, Primož Pirnat, Tanja Ribič, Uroš Smolej, Tomo Tomšič, Jaka Lah

Ivan Cankar je v duhu slovenske kulture vsenavzoč, vendar izrazito slabo prebran pisatelj. Iz površno zajetega opusa, osebnosti in stoletnih okoliščin njune recepcije množično uporabljamo stereotipe v obliki reprezentativnih podob, kakršne so »največji slovenski pisatelj«, »mater je zatajil«, »skodelica kave«, »brki«, »tek za vozom«, morda še »Vrhnika«, »pehar suhih hrušk«, »hlapci«, redkeje »enajsta šola pod mostom« in še redkeje »ena jedelj pomaranča«. Med neposrednimi citati se sem in tja pojavljajo ponarodeli vzkliki »narod si bo pisal sodbo sam«, »za hlapce rojeni, za hlapce vzgojeni«, nemara še »jaz, bratje, pa vem za domovino in mi vsi jo slutimo« in podobno. Dolžnostno – tudi prisilno, slabo motivirano – se pravi medlo branje je dovolj zanesljiva pot k nerazumevanju in zmoti.

Za Cankarjevimi pisanjem, kakor dobro vemo, je ostala serija emblematičnih drobcev, iz katerih je sestavljena današnja predstava o najboljšem slovenskem stilistu in enem najvplivnejših slovenskih intelektualcev. Brali pa njegovih tekstov nismo. Celostno branje literarnih besedil je nekaj drugega kot priložnostno uporabno paberkovanje, pri katerem si človek iz vnaprej pripravljenih predalčkov jemlje, kar mu sproti pride prav, ko se pri svojem miselnem izvajanju skuša opreti na referenčnega avtorja.¹ Prav tako so priročne vnaprejšnje opredelitve pisateljevega duhovnega sveta in svetovnih nazorov, nastale na podlagi tradicionalnih ideoloških usmeritev posameznih skupin Cankarjevih bralcev.

Najenostavneje rečeno: Cankar je preveč kompleksen in celovit avtor, da bi si ga lahko upravičeno prilajala takšna ali drugačna družbenopolitična pragmatika. Res je tudi, da je velika večina Cankarjevih tekstov najbolj užitna in globlje berljiva za izkušenega bralca. To pa ne pomeni, da v njegovem opusu ni vsaj nekaj tekstov, ki so s primerno predstavitvijo pisanja dostopni tudi mladi literarni publiki. Ključ do razvoja bralne kulture je pač doba mladostnega osebnostnega zorenja, ko je potencialni bralec najbolj dojemljiv za etiko literarnih impulzov in odprt

¹ V izogib poslednjim posplošitvam v recepciji Ivana Cankarja je med drugim priporočljivo branje obsežne knjige Marcela Štefančiča z naslovom *Ivan Cankar: eseji o največjem*, 2018.

za dojemanje lepote – in Cankar je pač eden tistih slovenskih avtorjev, s katerimi se je treba seznaniti že na začetku bralske poti. Problem z branjem Cankarja najpogosteje tiči v šolski distribuciji bralnih nalog konec osnovne šole in v srednji šoli. Doziranje obveznega čtiva je ravno pri tem avtorju že ves čas premalo domišljeno, četudi se zdi nujno, ker gre pač za najvišje uvrščenega, v splošnem konsenzu kanoniziranega pisatelja.

Šolska recepcija Cankarjevih tekstov je zagatna z več vidikov: po eni strani je Cankar dijakom skoraj samoumevno že vnaprej ponujen kot težaven avtor (zahteven, mračen, pesimističen), po drugi strani pa šola mladim bralcem nalaga branje neustrezno selekcioniranih besedil. Ta nepremišljenost je rezultat siceršnjega pavšalnega gledanja na literaturo, ki je proizvedlo predpostavko, naj mladi bralci najprej berejo tekste, v katerih pisateljice in pisatelji opisujejo otroštvo. Pri vnaprejšnjem (raz)vrednotenju umetnostnih tekstov po navadi ne gre za nič drugega kot za projekcijo lastnega branja, ki jo pedagog (najbrž tudi nehote) vrže na učenca, dijaka, študenta. Pedagogi imajo pogosto sami težave z doživljanjem in umevanjem Cankarjevih tekstov. Zožitev predvidenega literarnega doživetja na vsebino pripovedi in na njeno domnevno sporočilo gre sistematično na škodo vrednotenja pripovednega dela kot avtentične literarne umetnine. Razglašati Cankarja za temačnega avtorja samo zato, ker je pisal o temačnih plateh življenja, je približno tako, kot bi Erazma Rotterdamskega razglasili za blaznega, ker je napisal *Hvalnico norosti*. Kot da ne bi Cankar v *Beli krizantemi* (1910) dovolj jasno povedal: »Slikal sem noč, vso pusto in sivo, polno sramote in bridkosti, da bi oko tem silnejše zakoprnelo po čisti luči. Zato je bila moja beseda, kakor je bila trda in težka, vsa polna upanja in vere! Iz noči in močvirja je bil v nebeške daljine uprt moj verni pogled – vi pa ste me razglasili za pesimista!«

Šolsko vprašanje: »Kaj je pesnik hotel povedati?« je prazno, deplasirano, pretenciozno in vsakokrat sproti brezbrizno zanemari dejstvo, da je v sleherni vrhunski literarni pripovedi jezikovni stil tisto, kar iz besedila naredi umetniško delo, in da njegov smisel nastaja v vsakem bralcu posebej. S tega vidika bi bilo dosti bolj smiselno, pa tudi bolj produktivno, če bi šolajočega se bralca vprašali: »Kaj tebi, ki bereš, besedilo govori?« In se pri tem vnaprej sprijaznili z odgovori, ki ne bodo nujno imeli zveze s pričakovanimi rezultati izvedbe učnih načrtov. Zakaj ne bi dijakin in dijakov, namesto da jih svarimo pred arhaičnostjo teh tekstov, raje opozorili na to, *kako* je Cankar pisal? Pokazali, koliko je poezije v njegovi prozi, kako je ritmizirana, kako zveni, kakšno glasbo je izlekel iz svoje na novo izumljene slovenščine? In kakšne smisle proizvaja ta jezikovna glasba? O takšnih pristopih je v šolskih programih v zvezi s slovensko književnostjo zelo malo ali skoraj nič govora. Zato med mladimi bralci slovenskih umetnostnih besedil obstaja nekakšen malodušen odpor do Cankarjeve proze in ta odpor se po navadi razvije v posplošeno zavračanje zahtevnejših literarnih besedil, češ da so hermetična, premalo zabavna, povprečnemu bralcu nedostopna.

Druga zagata, v kateri interpretacije Cankarjeve literature običajno izgubijo kompas, je dozdevna nujnost opredelitve, ali je bil Cankar v svojem svetovnem nazoru socialist ali katolik. Pa bi bilo dovolj že to, da bi pozorno

brali. V enem svojih najodmevnejših javnih predavanj (*Trubar in Trubarjeve slavnosti*, 1908) je Cankar govoril o dvomljivi družbeni vlogi Katoliške cerkve na Slovenskem, svojo kritiko pa utemeljil s tezo, da Cerkev svojo despotsko moč po eni strani večinoma gradi na vseprisotnem praznoverju, po drugi pa da pristno vero, kolikor je je, izrablja v boju za realno politično oblast. Kritiko institucionalnega katolištva je podkrepil s spoznanjem, da so bili v zgodovini slovenstva protestantski misleci tisti, ki so postavili temelj slovenski kulturi, in da jim katoliki tega nikoli niso mogli odpustiti. Vtem ko si je Katoliška cerkev zmeraj prizadevala sodelovati pri oblikovanju politične vzpostavitve slovenskega naroda, je v prelomnih trenutkih kulturnega razvoja praviloma odpovedala, začenši s protireformacijsko akcijo, v kateri so goreli dragoceni plodovi protestantske misli in njenih umetniških vzgibov.² Cankarjev kritičen odnos do Katoliške cerkve pa seveda ne pomeni, da Cankar ni bil kristjan, veren človek. Nasprotno: vsa besedila, ki jih beremo kot socialistične manifeste, so prežeta s krščanskim občutenjem; in vsa besedila, na katera se sklicujejo Cankarjevi katoliški apologeti, so nastala iz avtorjeve socialne občutljivosti. V tej idejni komplementarnosti med jezikovnimi esteti seveda ni edini: podobno etično sintezo sta živela Srečko Kosovel in Edvard Kocbek, pa drugod v tistih desetletjih Anglež Oscar Wilde, Francoza Charles Péguy in Simone Weil itd.

Razprave o Cankarjevem ideološkem prepričanju so se razvnele že takoj po njegovi smrti in so vrhunec doživele po drugi svetovni vojni, ko je bil pisatelj dokončno razglašen za slovensko kulturno svetinjo. Pisateljski opus, ki je obveljal za mitično diagnozo nacionalne skupnosti, je postal predmet boja za politično interpretacijo. Govorilo se je kar o pravdi za Cankarjevo svetovnonazorsko in politično opredelitev. Že med obema vojnama so razlago Cankarjevih spisov svojim potrebam prilagajale vse tedaj obstoječe politične opcije, od liberalne in socialdemokratske do klerikalne. Eni so iz njegovih tekstov izpostavljali svobodomiselnost in narodno zavest, drugi analizo družbene pravičnosti, tretji njihove katoliške temelje. Pragmatično iskanje tega ali onega ideološkega vidika v Cankarjevih tekstih je vsakokrat znova pozabljalo, da si je zaokroženo sliko o avtorjevem pogledu na svet mogoče ustvariti samo na podlagi branja celotnega opusa. Kompleksno branje opusa pa razkrije dokaj nepraktično, za dnevno politiko ali didaktično rabo precej neuporabno dejstvo, da iz Cankarjeve literature ni mogoče potegniti enotne, še manj enoznačne politične misli. Kakor je Cankarja možno prebrati kot politično sintezo tedanjega in aktualnega slovenstva, tako se zdi, da je treba njegovo umetniško in politično delovanje obravnavati kot dve neločljivi plati dejavnosti ene in iste misleče osebnosti. Cankarja ni mogoče stisniti v ideološki okvir. Zato tudi ni le slovenski, marveč univerzalen avtor. Njegova socialnopolitična misel deluje kot nenehna duhovna referenca njegovim jezikovnim označevalcem, se pravi literarnim besedilom. In obratno: izvajanje političnih dejanj je pri Cankarju ves čas v funkciji njegove notranje umetniške nuje in specifik njenega bistva, jezikovnega izraza. Kar zares združuje oba pola Cankarjeve avtorske identitete, je njegova neodvrtljiva utemeljenost v osnovni etični

² Tu ne bo odveč dodati, da tudi Cankar sam ni ostal prikrajšan za katoliško reakcijo na svoje pisanje, ko je leta 1899 v ognju izginil večji del naklade njegove prvotatsnjene pesniške zbirke z domnevno spornim naslovom *Erotika*.

namer in hkratna naravnost k iskanju družbene pravičnosti. Cankar je v osnovnem tonu svojega pisanja pokazal, da družbena etika nima konvencionalnega imena, nima enega samega ideološkega označevalca, temveč da gre možnosti za očiščenje in pomlajenje skupnosti iskati tam, kjer posameznik lahko najde najbolj prvinsko spodbudo za razvoj osebne družbene identitete, se pravi pri koreninah upanja, da ima človek prihodnost. Elementarno, nezavedno upanje, da bo jutri še živ, je nekakšna praoblika vere, ki jo človek goji iz sebe in v odnosu do soljudi in ki ni možna brez intimnega občutka, da ima vsakdo pravico do dostojnega življenja. Iz vseh, tudi najtesnobnejših Cankarjevih besedil veje svetla spodbuda k upanju in veri v pravičnejšo družbo. Ta vera ni religiozne niti ne takšne ali drugačne ideološke narave. Cankarjeva gnanost k luči raste iz upanja in je usmerjena k človečnosti.

Cankar kljub enkratnemu angažmaju v slovenski politiki ni imel realnega političnega načrta, ki bi ga njegova socialnodemokratska stranka lahko uporabila kot cilj v konkretnih političnih bojih. Njegova socialistična kritika je seveda obsodba tedanje kapitalistične družbe, kulturne ignorance in politične elite, ki ji ni mar za razvoj naroda in notranji mir državljanov, temveč svojo oblast izkorišča za utrjevanje prestiža, za odrivanje kritično mislečih, samopoveličevanje in bogatenje. Socialistična ideja, zrasla iz etičnega občutka za pravice slehernika, je združljiva z vsakim drugim svetovnim nazorom, ki pravičnost uveljavlja kot izhodišče za družbeno sobivanje in ne le kot cilj politične akcije. Podobno kot »socializem« premore tudi beseda »krščanstvo« dosti sprotnih pragmatičnih konotacij, ki ji na različne načine pomagajo funkcionirati zdaj v tem, zdaj v onem družbenem ali zgodovinskem kontekstu. Kakor so različne režimske rabe razvrednotile temeljni smisel socializma, tako imajo razne verske ustanove s svojim udobnim alibijem grešnosti večino zaslug za razraščanje političnega klerikalizma in zamegljevanje osnovnih postulatov krščanskega pogleda na svet. Cankar je v svojem osnovnem etičnem čutenju socialist in kristjan obenem, pri čemer je bistveno zavezan *duhovnim* izhodiščem enega in drugega, socializma in krščanstva. Krščanstvo je Cankar doživljal v prvinski, neformalni obliki, kar ni nič posebej presenetljivega, saj je tedanja domača vzgoja v pretežni meri samoumevno potekala v okvirih novozavezne etike. Povsem drugače pa je z njegovim odnosom do Katoliške cerkve, v kateri je že zelo mlad prepoznal oblastne kalkulacije in notranjo moralno nestabilnost. Tu najdemo razlog, zakaj se je Cankar z enako energijo zoperstavljal političnim zlorabam čistih duhovnih izhodišč – zlorabam, ki jih je uvideval tako pri političnih strankah kot pri Katoliški cerkvi. Tako *Na klancu* (1903): »Kadar ne bo nikogar več, ki bi jim roko poljubil, je tudi iztegovali več ne bodo.«

Ponotranjene krščanske etike pri Cankarju ne moremo obravnavati kot protislovne v razmerju do dejstva, da je postal eden najvidnejših vzornikov politične levice na Slovenskem. Ravno obratno: občutenje *dobrega* senzibilizira njegov notranji razmislek in mu krepi kritični pogled na temeljne krivice v družbenih razmerjih. Še danes manjka duhovnih spodbud, da bi *Sveto pismo* brali vzporedno s *Komunističnim manifestom*. Če bi v tem smislu natančno in bolj celostno prebrali novelo *Hlapec Jernej in njegova pravica* (1907), ki tako očitno združuje socialistično etiko s krščansko, bi bili danes manj presenečeni ob spoznanju, da so slovensko socialistično revolucijo v protiiperialistični

in bratomorni drugi svetovni vojni izpeljali partizani, med katerimi je bil pretežni delež versko vzgojenih in s krščansko etiko gnanih slovenskih fantov in deklet. Tisti socializem, ki ga danes večinoma razumemo kot spodletel politični projekt, nas je pustil v površnem prepričanju, da socialistična revolucija ni le zmaga nad izključujočim fašizmom, se pravi nad protičloveškim vrhuncem krivičnega kapitalističnega družbenega reda, temveč tudi zmaga nad vsemi drugimi etičnimi izpeljavami. Gre za zablodo, ki je – tako kot že tolikokrat v zgodovini ideologij – nastala kot posledica vsiljenega moralnega monopola in na koncu povzročila sesutje cele ideološke zgradbe. Zato je bilo v času po drugi vojni skoraj nespodobno govoriti o krščanskih razsežnostih Cankarjevega opusa, prav kakor danes nekateri katoliški krogi nervozno reagirajo na omembo njegovega socializma.

Cankarjeva krščansko-socialistična duhovna sinteza bi nam lahko že zdavnaj dala vedeti, da izrekanje etične naravnosti k dobremu ne more biti last te ali one ideologije in da ima vsakršna monopolizacija osnovnega etičnega vzgiba meje, ki se jasno pokažejo v kritičnih momentih političnega, zlasti pa moralnega propadanja teh ideologij. Zgodovinenje zmagovitih vzvodov in nosilcev družbene moči je pač zmeraj odvisno od njihove politične iznajdljivosti in pogosto od oportunitizma, ta pa množice vselej skuša brezobzirno zgrabiti tam, kjer je slehernik najmehkejši, se pravi pri temeljnih gotovostih družbenega sobivanja in osnovnega preživetja.

Veliki, pomembni umetnostni opusi potencirajo občutek, da v njih lahko vsakdo najde nekaj hrane za svojo pristranskost. A brskanje po natisnjenih, kanoniziranih straneh, ki naj bi posameznim oportunističnim intencam zagotavljale prikladne citate in po sprotnih potrebah podpihovale fanatizem – takšno stikanje po literaturi ni nič drugega kot njena zloraba in mrcvarjenje. Težko je verjeti, toda še dandanes, dobrih sto let po avtorjevi smrti in po dveh ali treh propadlih državnih projektih v širši okolici Vrhnike, poteka interpretativni kulturni boj, ki iz Cankarja lušči zdaj izključno socialistične, zdaj ekskluzivno katoliške poteze. Kakor se – glede na obupen porast protičlovečanskega ozračja po svetu – iz zgodovine nismo ničesar naučili, tako vse do danes nismo bili sposobni prebaviti dejstva, da v Cankarjevih tekstih sobivajo dimenzije, ki se površnemu političnemu koristohleplju zdijo nezdržljive. Je res tako težko sprejeti, da je družbeno občutljiv posameznik lahko obenem tudi veren? In da je katolik lahko tudi socialno čuteč človek?